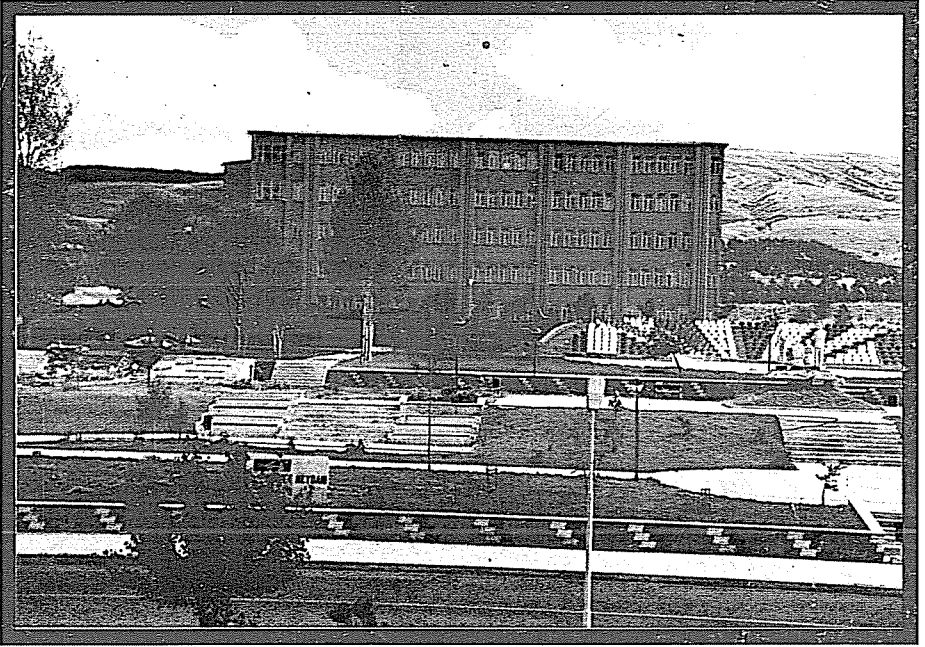

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

VI / 1

sivas – 2002

İlahiyat fakültesi dergisi

VI (2002) Sayı: 1

Editör
Doç. Dr. Ahmet GÖKBELEditör Yardımcıları
Yrd. Doç. Dr. Abubekir Sıddık YÜCEL
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Sebati İŞKINSahibi
C.Ü. İlahiyat Fakültesi Adına
Prof. Dr. Ali YILMAZ (Dekan)Yayın Kurulu
Prof. Dr. Ali YILMAZ / Prof. Dr. Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU
Doç. Dr. Ali AKPINAR / Doç. Dr. Hakkı AYDIN
Doç. Dr. Ramazan BOYACIOĞLUYazışma Adresi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
58140
Kampüs / SİVAS

e-mail: ilahiyat@cumhuriyet.edu.tr

Web: www.cumhuriyet.edu.tr

Tlf: 0.346.219 12 15-16
Belge Geçer: 0.346. 219 12 18Mizanpaj
Yücel & Işkın

© C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi.

C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi hakemli bir dergidir.

Bu dergi, her yılın Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Dergide yayımlanan yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.*Dergiyeye* verilen yazılar bilimsel hakemlere incelettirilip olumlu rapor alındıktan sonra yayımlanır.*Dergide* Fakülte dışından kişilerin yazıları da yayımlanır.*Dergide* Türkçe dışındaki dilde makaleler de yayımlanır.

Makalelerde YÖK ve TÜBİTAK yazım kriterlerine uyma zorunluluğu vardır.

Dergide yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağına yayın kurulu karar verir.*Dergide* yer alan yazıların yayın hakları saklıdır. Yazılar, yayıncının ve yazarın izni olmadan kısmen veya tamamen, basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz.

ISSN: 1301-1197

İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN DİNİ DÜŞÜNCENİN GEÇİRDİĞİ EVRELER

Metin BOZKUŞ

Anahtar Kelimeler: Din, mezhep, fırka, toplum, insan.

Giriş

Din bilimleri alanında bugüne kadar yapılan sistemli araştırmalarda, genellikle dinin mitoloji, doktrin, teoloji v.s'den oluşan teorik yönü ile uygulama yönünü oluşturan ibadet boyutu üzerinde durulduğu halde dinî hayatın bir diğer yönünü oluşturan fert ve cemaat yapısı üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Oysa günümüzde din-insan ilişkisinin giderek ön plana çıktığı ve ilgilyle izlendiği görülmektedir. Zaten bu iki fenomenin birbirine karşı tamamen ilgisiz kalmaları düşünülemez. Çünkü dinin ögesi fert ve insandır. Toplum değildir. Dolayısıyla din ile insan arasında doğrudan bir ilişki olduğu halde, din-toplum veya cemaat arasında dolaylı bir ilişki vardır. Ancak din-insan arasındaki ilişkinin niteliği ve kapsamıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Her dinin gerek teoride ve gerekse uygulamada insana yaklaşımı farklı olmuştur. Her din kendi akidesine uygun olarak bu ilişkiyi belirlemektedir. Bu bağlamda, din-insan ilişkisini ele alan sosyal bilimciler, dinî olayları, olguları ve değişimleri farklı şekillerde açıklamışlardır. Bir kısmı indirgemeci bir yaklaşımla, bunları insanda meydana gelen öteki olgular ve değişimlerin bir sonucu şeklinde görmüş, bir kısmı bunları beşerî, tarihî, toplumsal ve kültürel çerçevesinden adeta bağımsız, dini sadece metafizik âleme bağlayan teolojik bir yaklaşım sergilemiş, bir kısmı ise, objektif bir sosyolojik perspektiften hareketle dinî olayları yorumlamıştır. Yani bu ilişkinin fitriliği ve yaygın bir sosyal olgu olduğu gerçeği çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Bu nedenle dinî düşünce ile toplumsal fenomenlerin oluşumlarını tarihî süreç içinde incelemek gerekiyor. Hiçbir din, din anlayışı olarak kendi içinde organize olmuş, kurumsallaşarak sosyolojik bir şahsiyet haline gelmiş mezhep, tarikat ve cemaat oluşumuna imkan tanımaz. Dolayısıyla tarihte oluşan mezhep, tarikat ve cemaat gerçeği, dini gerekler değil, toplumsal gerçeklerdir. Ancak, mezhepten maksat, tek tek her ferdin din anlayışı ve görüşünden bahsediyorsak, bu noktada din buna imkan tanır; hatta teşvik eder. Fakat mezhep ve tarikat gibi, ferdin dinle doğrudan ilişkisini zedeleyen üçüncü bir etken dinin özüne uygun değildir. Bu genel ilkelere rağmen evrensellik iddiasında bulunan dinlerin, mensupları arasında toplumsal bir gerçeklik olarak mezhep, tarikat

ve cemaat gibi yapılanmalara şahit olmaktayız. Ancak mezhebî görüşlerin ortaya çıkışında dinin temel esasları etkin olmamış, istismar edilmiştir. Zira mezhebin dinle ilişkisi dolaylı ve sanal bir ilişkidir. Mezhebin, toplumun oluşturduğu sosyolojik bir gerçekliğe sahip olduğu tezinden hareketle toplumsal yapıda meydana gelen köklü değişimlerin mezhebî görüşlerin oluşumunda etkin olduğu görülmektedir.

Hız. Peygamber'in sağlığında itikadî veya fikhî bir mezhebî oluşumdan söz etmek mümkün değildir. Zira bu dönemde, Onun etrafında, manevî şahsiyetinin de etkisiyle, kendi doğallığı içerisinde oluşan bir cemaattan bahsedilebilirdi. Dinler tarihi incelendiğinde, inanan bir toplum içerisinde mezhep, tarikat ve cemaat gibi disiplinlerin belli bir süreç içerisinde birtakım aşamalardan geçerek ortaya çıktıkları görülmektedir. Biz bu çalışmada, mezheplerin oluşumu öncesinde dinî düşünce ile cemaatin geçirdiği değişim süreci ile bu değişime etki eden sosyolojik âmilleri ele alacağız. Böylece dinî düşüncenin mezhepler eliyle sistematik bir hale gelerek kurumsallaşmasının fikrî arka planını ortaya koyacağız. Bu konunun daha iyi anlaşılması için, önce din anlayışı ile mezhep arasındaki organik bağı, ardından mezhep olgusunun anlamı ile insan ve mezhep ilişkisini daha sonra da Hz. Peygamber zamanından mezheplerin ortaya çıkışına kadar dinî düşünce ile cemaat yapısında yaşanan evreleri değerlendireceğiz.

A – DİN VE MEZHEP

1. Din-Mezhep İlişkisi

Dinler tarihi bize hemen bütün büyük dinlerde bir tür mezhepleşme ve cemaatleşme olgusunun varlığını göstermektedir. Hiçbir evrensel din bu genel ilkenin dışında kalmamıştır. Ancak herhangi bir dine bağlı fertler arasındaki ayrılık ve ihtilafların çoğu zaman o dinin Peygamberinin vefatından sonra ortaya çıktığını görmekteyiz. Kimi zaman ileride doğacak ihtilaflardan bazılarının habercisi olarak, daha o dinin veya cemaatin liderinin sağlığında, bir kısım söz ve davranışların varlığından rahatlıkla sözedebiliriz.

Bütün evrensel dinler yayıldıkları geniş coğrafyalarda farklı eski medeniyetler, dinler ve inançlarla karşılaşmışlardır. Bu karşılaşma başlangıçta bir çatışmayı ve ardından bir uzlaşmayı beraberinde getirmiştir. Aslında dinlerin yayılması ve sürekliliği, mevcut medeniyetlerle yüzleşmesi, yeni bir medeniyet kurması ve sosyal değişimler karşısındaki tepkisi, mezhepler kanalıyla olmuştur. Dolayısıyla bir dine ait inanç sistemi herhangi bir coğrafi alanda yüzde yüzlük bir kabul ile yayılma imkânı bulamamıştır. Bu durum, sosyoloji bilimi açısından incelendiğinde, özünde beşer-üstü bir mahiyeti haiz olmakla birlikte, dinin, dünya şartları içerisinde daima bir toplum ve kültür ortamında ve onunla bütünleşmiş bir halde hayatîyet bulduğunu, dünya şartlarında katıksız, saf bir dinî kutsalın bulunmadığını göstermektedir¹.

Diğer taraftan hemen bütün mezhep ve tarikatların yayıldıkları alanlarda miras aldıkları eski inançları da bünyelerine eklemek suretiyle bölgeye intibak ettikleri tezi kabul görmüş ve genel bir prensip olarak benimsenmiştir. Yine dünya tarihinde güçlü kültür ve medeniyetler, devletlerin yıkıldığı gibi yıkılmaz, tamamen ortadan kaybolmaz, başka kültür ve medeniyetlerde farklı biçimlerde tekrar ortaya çıkarlar. Buna bir dine yeni giren birinin, o dine girmeden önceki inanç ve kültür bakiyesini de yeni girdiği dine taşımamasını ekleyebiliriz. Netice itibarıyla din ve mezhep ilişkisi bağlamında sunduğumuz genel kuralların, bize bütün din ve mezhepleri içine alacak olan bir sosyal olgunun, zamanları, mekânları ve yaşayan insanları aşarak tekrarlandığını göstermektedir. Bu da dolaylı olan din ile mezhep ilişkisinin iç ve dış etkenleri yanında, sosyolojik açıdan mezheplerin oluşmasında tabii bir durumun varlığına da işaret etmektedir.

¹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnanlı, Ankara, 1987, s. 7; Ünver Günay-A. Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*; Kayseri, 1999, s. 42-53.

2. Mezhep Kavramının Anlamı

Mezhep, Arapça bir kelime olup, takip edilen ve gidilen yol anlamına gelmektedir. Terim anlamı ise, itikadî ve amelî, yani iman, ibadet, ahlak ve muamelatla ilgili konularda çözümler üretmek için ortaya çıkan İslâm Düşünce ekollerini ifade etmektedir². Arapça'da mezhep kelimesi yerine, daha çok kelimî ve itikadî konulardaki ayrılıklar için "firka" tabiri kullanılmaktadır. Yine bu anlamda "makâle" (çoğulu makâlât), "nihle" (çoğulu nihâl) terimlerinin de kullanıldığına şahit olmaktayız.³ Türkçe'de ise, mezhep dediği zaman hem siyâsî ve itikadî, hem de fikhî mezhepler anlaşılmaktadır. Dolayısıyla her iki alanı da ifade etmek için bu tabir kullanılmaktadır. Bu bağlamda "iki şeyi birbirinden ayırmak, birinin diğerinden farklı olduğunu ortaya koymak" gibi anlamlara gelen 'fereka' kökünden türeyen 'firka' kelimesinin, bir anlamda 'müslümanları ayrılıklara düşüren inançları ve kütleleşmelere ön ayak olan fikirleri yermek ve kötülemek için' kullanılması muhtemeldir. Bu anlamda, "firka" kavramının Kur'an'la irtibatlandırılması mümkündür. Âl-i İmrân Suresinin 103. ayetinde "toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın" (vela teferreku) buyrulmakta, bölünme, parçalanma ve ayrılık yaratma kınanmaktadır⁴.

İslâm alimleri Cibril hadîsine⁵ dayanarak İslâm'ın ve imanın anlamlarını düşünmüş, bunları iman ve İslâm'ın şartları olarak formüle etmiş, daha sonra gelen alimler ise bunu inanç ve amel mezheplerinin sınırlarını belirlemede kullanarak mezhepleri amelî ve itikadî mezhepler olarak ikiye ayırmışlardır. Söz konusu hadîste geçen İslâm'ın tarifi ile amelî mezhepleri, imanın tarifi ile de itikadî mezheplerin konuları tespit edilmiştir. Mezheplerin ayrılık sebeplerinden dış tesirler bir tarafa bırakılacak olursa, İslâm mezhepleri, İslâmî esaslara muhtelif zaviyelerden bakmaktan doğmuştur. Şayet İslâm alimleri meselelere tek bir noktadan baksalardı o durumda mezheplerden söz edilmeyecekti. Muhammed Tanci, (1918-1974) İslâm'ın insana verdiği hürriyet, Kur'an'ı okuyup anlama yükümlülüğü, Kur'an'ın üslubunun çeşitli şekillerde anlamaya müsait oluşu ve muhkem ve müteşâbih ayetler üzerindeki görüş farklılıkları gibi bir kısım ihtilafların Kur'an'ın bünyesinden doğduğunu, bunların makbul ve tabii ihtilaflar olduğunu ifade etmektedir⁶.

3. Mezhep-İnsan İlişkisi

Hz. Peygamber'in sağlığında, hakkında ihtilaf ve tereddüt edilen konular O'na götürülmüş ve çözüme kavuşturulmuştu. Dolayısıyla bu dönemde hem itikadî hem de amelî konularda bir birlik yaşanmıştı. Ancak O'nun vefatından sonra ağırlık noktasında "imamet" in yer aldığı ve toplumu tartışma, çatışma ve hatta savaşılar kadar götüren bir yığın ihtilaf ortaya çıkmış ve bu ihtilaflar zamanla farklı grupların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu ihtilaflar, birbiriyle iç içe girmiş ve ayırt edilmesi oldukça zor olan birtakım siyâsî ve dinî sebeplere dayanmaktadır. İtikatla ilgili meseleler, Kur'an ve Sünnet'te bir bütün olarak bildirilmiş ve ilk Müslümanlar da

² İbn-i Manzur, Lisanu'l-Arab, Beyrut, 1994, I, 399-94; E. Ruhi Fiğlalı, "Önsöz" Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 1998, s. V; Sönmez Kutlu, *İslâm ve Mezhepler*, Türk Yurdu, (Nisan-Mayıs 1997), Ankara, c. 17, sayı: 116-117, s. 192.

³ Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara, 1968, s. 6; E. Ruhi Fiğlalı, "Önsöz", *Abdulkâhîr Bağdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ankara, 1991, s. XII.

⁴ Bkz. Hasan Onat, *Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü*, I. Kur'an Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1994, s. 415-416; Ayrıca bkz. Yunus 10/19; Mâide 5/48.

⁵ Cibril Hadisi'nde, Cebrail Aleyhisselâm'ın Peygamber Efendimizden şunları sorduğu rivayet edilmiştir: Cebrail: "Söyle bana iman nedir?" diye sordu. Peygamberimiz de: "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine iman etmendir." dedi. Cebrail: "Söyle bana İslâm nedir?" diye sordu. Peygamberimiz de: "Allah'a ibadet etmen. Ona hiçbir şeyi şerik koşmaman, farz namazı ikame etmen, farz olan zekatı vermen ve Ramazan'ı tutmandır." dedi. Bkz. Müslim, *Kitabu'l-İman*, 1; Tirmizi, *Sünen*, V, 8-9.

⁶ Bkz. Muhammed Tavit et-Tanci, "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu" der. Prof. Dr. İsmail Yakıt, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Isparta*, 1995, I, 45-49; Sönmez Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu" *İslamiyet* IV (2001), SAYI.4, S. 15-36.

hareketle, insana kulluk görevini yerine getirmede kendisine tanınan alan içerisinde en uygun anlayışı seçme hakkı tanıdığı bilinmelidir. Ayrıca mezhepli olmayı, ne babadan oğula geçen bir miras veya ne de futbol takım tutmak gibi bir tür tarafgirlik olarak görmemeli, çünkü mezhebi miras saymak, onu işlevsiz ve atıl bırakmak demektir. Mezhep destekleyiciliğine ise zaten mezhebin ihtiyacı yoktur.

B. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN DİNİ DÜŞÜNENİN GEÇİRDİĞİ EVRELER

Tarih boyunca bütün dinlerin kaderinde zorunlu ve doğal olarak yaşanan iki aşamadan bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, dinin ilk indiği kültürel, sosyal ve coğrafi şartlar içinde kaldığı dönem, bir diğeri de dinin değişik kültür çevreleriyle diyaloga girdiği dönemdir.

1- Dinî Düşüncenin Yalnızlık (Uzlet) Evresi: Bu çağ İslâm tarihinde, yabancı inanç ve kültürlerle kaynaşma ve etkileşimin olmadığı, nakil ve tercümeden önceki dönemi ifade etmektedir. Bu dönem, Hz. Peygamber devri ile özellikle Hulefâ-i Râşidîn devrinin başlarından Emevî devrinin sonlarına kadar geçen zamanı kapsamaktadır. Hicretin ilk asrını oluşturan bu dönemi, İslâm düşüncesinin yalnızlık ve uzlet dönemi diye isimlendirmek mümkündür. Bu dönemin, Hz. Peygamberin hayatta olduğu zamanda, dinî bilginin konusu, Allah'a imandan ve Hz. Peygamberin davetinden ibaretti. İlk inanan cemaat olan Ensar ve Muhacirîn yanında din konusunda her şey açıktı. Onlar Kur'an'ı okur veya onlara Kur'an okunur, onlar da, hepsi Rabb'imizin katından olduğuna iman ettik derlerdi. İçinde bulunan müteşabihleri araştırmazlar, te'villere girişmezlerdi. Yani sahabe, sıfatlara, Kur'an'ın yaratılmış olması gibi hususlara, aynen Kur'an'da geldiği şekilde inanmış soru sorma ve tartışmaya girmemiştir. Onlar daha çok, namaz, oruç, cennet ve cehennemle ilgili sorular sormuşlardır¹¹. Kısaca bu ilk müslümanlar Kur'an-ı mücmel olarak anladı ve bununla yetindi. Tafsilata girmeyi umumi maslahata uygun bulmayarak, insan aklının sınırlarını aşan bir hadise olarak gördüler. İlmî anlamda ta'lim, te'lif ve tedvin gibi hususları bilmedi, hatta buna ihtiyaçta duymadılar. Bu dönem, İslâmî bilgi açısından, ispat ve izahtan kaçınma ve onu beşeri te'vilden koruma devridir. Yine bu dönem kişisel menfaatlerin gözetilmediği, dinî davetin cesaretle yapıldığı ve insanların bu uğurda nefisini seve seve feda ettiği bir devirdir. Dolayısıyla cemiyette niyet ve istikamet açısından Allah'ın emirleri karşısında bir birlik vardı. Çünkü Hz. Muhammed, bir peygamber olarak eğitim ve öğretimi ile o güne kadar boy, soy, evlat ve zenginlik gibi durumları bir övünç ve üstünlük vesilesi sayan Arap toplumunun zihninde, ölçü olarak Allah katında yegane üstünlük vesilesi olan, "takva" merkezli bir toplumsal değişimi gerçekleştirmişti. Bu sebeple Onun sağlığında, insanlar arasındaki sosyal ilişkiler belli bir ahenk içinde devam etmiş, sosyal yapıyı sarsacak dikkate değer dinî veya siyasî bir sürtüşme ve çatışma yaşanmamıştır¹².

Hz. Peygamber kader konusunu tartışanlarla karşılaşmış ve "Siz bununla mı emrolundunuz? Sizden evvelkiler ancak bununla helak oldular. Kitabullah'ın bazısını bazısı ile karşılaştırın! Onun ancak bazısı bazısını tasdik edici olarak gönderilmiştir. Emrolduğunuz şeye bakıp onu işleyiniz, nehyolduğunuz şeyden hemen kaçınınız."¹³ sözleriyle ashabını bu konularla uğraşmaktan men etmiştir.

Hz. Peygamberin vefatından sonra sahabe fetihlere paralel olarak değişik İslam beldelerine yayıldılar. Çevrelerinde oluşan talebelere İslam'ı anlattılar, böylece ilmi hareketi başlatmış oldular. Öğrenciler edindiler ve bunlar eliyle ilimleri nakledildi. Tabiin devri sonuna kadar böyle devam etti. Daha sonra Mevalî'den insanların ilme

¹¹ Ahmet Emin, Duha'l-İslam, Beyent, 1969, III, s.15,38; Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Tarafı* (Ç: Fuat Sezgin), İstanbul, 1948, s. 11-17. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya, 1991, s. 32-33; İsa Doğan, "Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", OMÜİFD, sayı:6, Samsun, 1992, s.162.

¹² Bkz. E. Ruhi Fiğlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983, s. 25; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler*, çev. H. Karakayak Aytekin), İstanbul, 1983, s. 14.

¹³ Tirmizi, *Sünen*, Kitabu'l-Kader, IV, 386.

yönelişi ilmi hayata bir tür farklılık getirdi ve başlangıçta müslümanlar kötü bir niyet gütmeksizin İslâmî inançların arka planını inceleme ve izah etmeye başlamış ve bu noktada bir kısım fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu ayrılıkların başında, iman mahiyeti, insanın mesuliyeti ve Allah'ın iradesinin neleri kapsadığı gibi konular gelmektedir¹⁴. Zamanla, fetihler sonucu müslümanlar farklı din ve kültür mensuplarıyla karşılaşınca meseleler daha da karmaşık bir hal almıştır. Fetihlerle beraber gelen yozlaşmaya örnek olması açısından Hz. Ömer'in İran'ın fethiyle ilgili söyledikleri çok manidardır: Hz. Ömer, herkesin aksine, İran'ın fethi sebebiyle üzülmüştür. Vaktiyle gençliğinde ticaret vesilesiyle o bölgeleri görmüştü. Refah içinde yaşayan bu bölge insanların sefihâne hayatları ve ileride onları taklide kalkışacak galip Arapların içine düşecekleri kötü durum onun gözünün önüne gelmişti. Çünkü o, servet ve varlığın bir sefahat anahtarı olabileceğini çok iyi biliyordu. Medine şehri deve kervanlarının taşıdığı ganimetlerle dolup taşmaktaydı. Yığılan bu ganimetler karşısında halifenin gözleri yaşarmış ve "Ne olurdu, İran ile aramızda ateşten bir dağ olsaydı da biz oralara varmamış olsaydık" dedi. Hayretler içinde Hz. Ömer'in yüzüne bakan sahabenin ileri gelenleri bunun sebebini sorduklarında ise o: "İleride vuku bulacak bütün fitneler işte şu yığın yığın servetlerin içinde gizlidir."¹⁵ cevabını vermişti. Bu hadise bize daha sonra ortaya çıkan bir kısım ihtisas, husumet ve ihtilafların nedenlerini anlamamıza dair ip uçları vermektedir.

Gerçekten, önceleri çölde mahrum yaşayan Araplar, sınırsız varlık ve servete kavuşunca, aralarında sınırsız ihtiraslar, düşmanlıklar ve ticari rekabetler ortaya çıktı. Böylece ilk devrin dünyaya ve onun iktidarına karşı zâhidâne davranan harbî adamının yerine, haris ve doymak bilmeyen bir toplum oluşuvermişti. Neticede, iman ve inanca duyulan bağlılık zayıflamış, hakim olma arzusu öne çıkmış ve aslında her türlü imtiyazı kaldıran İslâm'a mensup olmakla beraber, Müslümanlar arasında bencil bir kitle oluşmuştur. Bu yeni durumun adını Müslüman toplumların hayatında dünyevileşme/sekülerleşme olarak isimlendirebiliriz.

Bu dönemde Müslümanlar arasında yaşanan fikrî ayrılıkları, önce cüz'î olaylarla başlayıp, sonradan içine dağınık olayların oturtulduğu genel bir durum olarak ifade edebiliriz. Yani bu ayrılıkların oturtulduğu düşüncelerin delile dayalı sistemli bir altyapıları yoktu. Bunun nedeni de bu ayrılıkların fikrî değil, siyasi olmasıydı. Örneğin, önceleri, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe ve Hz. Muaviye ile ilgili, bunlar kafir mi, mü'min mi? gibi şahıslara özgü tartışmalar, daha sonra genel bir durum olarak "kebirenin işlenmesi, kebire işleyenin durumu" şeklinde şahıslardan uzak herhangi bir fiilin hükmü haline geldi¹⁶. Hicri birinci asrın sonuna doğru dinî düşüncede gittikçe bir tarafsızlık gayreti ve ihtiyatlı yaklaşımın belirmeye başladığını söyleyebiliriz. Ancak bu durum, tartışmalarda genel bir metot ve ölçünün bulunduğu ve dinî düşüncenin ilmi ve felsefi bir karaktere haiz olduğuna dair yeterli bir kanıt değildir. Belki bu tarz yaklaşımlar, ileride oluşacak olan ilmi ve felsefi üsluba bir hazırlık safhası oluşturmuştur denilebilir¹⁷. Kısaca, bu dönemde, sahabe, ne daha sonra tartışılan kelimeler konularını tartışmış ve ne de kelimeler usulü ve felsefesini öğrenmişti.

Bu dönemde, Müslümanlar inanç konularında İslâm dinine geçen diğer din mensuplarıyla hiçbir surette tartışmamışlardı. Bu da uzlet dönemine ait düşüncenin felsefi olmaktan uzak, sade ve açık, sadece Araplara has bir karakter taşıdığını göstermektedir.

¹⁴ Şehristani, a.g.e., I, 22-28; İbn-i Haldun, a.g.e., II, S.486-87.

¹⁵ Tahir Harimi Balcioğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul, 1940, s. 23-24; Bkz. Mevlana Şibîlî, *Asrı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, IV, 304, 1974.

¹⁶ Behiy, a.g.e., s. 43-44.

¹⁷ Bkz. Ahmet Emin, *Fecrul-İslam*, Beyrut, 1969, s.147-152; Fazlurrahman, *İslâm*, çev. M. Dağ-M. Aydın, Ankara, 1996, s. 119-121; Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1984, s. 11-16.

2. Dinî Düşüncenin Etkileşim Evresi: Hicri II. asırla başlayan bu dönem, dinî nasları insanlar tarafından şerh ve te'vil edildiği, Müslümanların giderek uzletten çıkıp ilmî meclislerde gayr-ı İslâmî kültür unsurlarıyla karşı karşıya gelmeye başladıkları ve öğrenmek için bunları tercüme ve nakletmeye koyuldukları devri ifade etmektedir. Müslümanlar, bu dönemde inanç konularına iman etmekle kalmadılar, bunların üzerine akli deliller getirdiler. Müteşabih ayetlere mücmel olarak inanmakla da yetinmediler, zahiren çatışan ayetleri bir araya getirerek te'vile gittiler. Ayrıca karşılaştıkları diğer din, mezhep ve fikir gruplarıyla yoğun diyalog ve tartışmalara girmişlerdir. Tarih ilmi bize, tarihin önemli dönüm noktalarının, medeniyetlerin ve halkların karşılaşması ve birbirine meydan okumalarıyla oluştuğunu, yeni düşünce ekolleri, ilmî teoriler, sosyal ve siyasal yapılanmaların hep bu etkileşim sonucu ortaya çıktığını göstermektedir¹⁸. Böylece İslâm düşüncesi bu yeni tesirlere karşı kendisini savunmak için hasımlarının kullandığı mantık ve felsefe ilmini öğrenmek suretiyle reaksiyon göstermiştir. Bu karşılıklı etkileşim, dinî düşünceye bir tür canlılık ve dinamizm kazandırmış ve onun gelişip zenginleşmesine sebep olmuştur.

Fetihler ve beraberinde ortaya çıkan yeni şartlar Müslümanları, kendi dinlerini tartışmak ve yorumlamak zorunda bırakmıştır. Ayrıca eski çağlardan beri insanoğlunun gündeminden düşmeyen birçok problemi Müslümanların gündemine sokmuştur. Artık Müslümanlar da selefi bakış açısının aksine bu tür müzmin sorunlara, İslâmî açıdan cevaplar vermek durumunda kalmışlardır¹⁹. Fetihlerle birlikte, hayat standartları yükselen müslümanlar, düşünce üretmeye, ayetleri yorumlamaya ve felsefe yapmaya başladılar.

Müslümanların, dinî naslarda kastolunan manalarda ihtilafa düşerek, fikrî planda fırkalara ayrılmaya başladığı ve dinî düşüncenin akidenin etrafında yoğunlaştığı bu dönemde, yabancı kültür unsurlarının Müslümanların manevî dünyası üzerinde rolünün arttığı görülmektedir. Çünkü bu yabancı unsurların kendilerine ait kültürleri, ilimleri, dinleri ve bu dinlerine ait şerh ve izahları vardı. Zamanla Müslümanlar bunlardan istifade ettiler. Farklı dinlere mensup olupda müslüman olanlar eski dinlerindeki bilgilerini İslam şemsiyesi altında tartışmaya başladılar. Böylece başlangıçta uzak yaşanan bir yabancı, önce ilmî toplantılarda tartışmacı, sonra nakilci, sonra muallim ve en sonunda siyaset adamı olmuştur. Gelinen bu noktada, bir kısım İslam bilginlerinin, Cebriye ve Mu'tezile gibi fırkaların bazı aşırı fikirlerini İslam'a aykırı bularak, savunmacı bir yaklaşımla, bu fikirleri savunmaların Yahudi ve Hıristiyan kültüründen etkilendiğini, dolayısıyla kendi anlayışlarına aykırı buldukları bu fırkalara ait kimi aşırı fikirleri, fitne çıkarmak gayretiyle ilk defa ileri sürenlerin dar anlamda Abdullah b. Sebe benzeri ve sahabe arasında yaşanan cemel ve sıffin gibi kanlı çatışmalara sebebiyet verenlerin Yahudi, Hıristiyan ve Mevalî'den olduğunu iddia etmişlerdir²⁰.

Aslında bazı İslâm fırkalarının doğuşunda ve farklı görüş sahibi oluşlarında yabancı tesir olmuş mudur? Varsa bu tesirin etkisi ne kadardır? Bu sadece fikre yön veriş ve inceleme tarzında mıdır? Yoksa, bunlar her din alanında ve kendine ait bir inancı olan her insan cemiyetinde ortaya çıkan müşterek beşerî tasavvurlar mıdır? Bu konuda objektif bir hüküm verilmesi durumunda, belli bir dinî saha ve özel bir insan cemiyeti göz önüne alınmamalıdır. Çünkü bu, bir din taşıyan her insan cemiyetinde rastlanabilen müşterek bir insan kabiliyeti ve ehliyetinden ileri gelmektedir. Buradaki tesir ve teessür, doğrudan doğruya meselenin ortaya çıkışında, bünyesinde olmayıp, meselenin ele alınışında, çözümünde ve

¹⁸ Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, 1997, s. 86-99, 167; Ali Bulaç, *Din-Felsefe Vahiy-Akil İlişkisi*, İstanbul, 1995, s. 35; Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İstanbul, 1996, s. 35-36.

¹⁹ Ülken, a.g.e., s. 89-90; Bulaç, a.g.e., s. 106-107; F. Hitti, *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995, I, s. 486.

²⁰ el-Bağdadi, a.g.e., 5-22. Bkz. Şehristani, a.g.e., I, 10-11; Fiğlali, *Çağımızda İtikad İslam Mezhepleri*, s.289-300; Doğan, a.g.m., s.163; Ahmet Emin, *Fecru'l İslam*, s.92-95.

münakaşasına yön vermiştir. Dolayısıyla, bir toplumun diğer bir toplumdaki edindiği etkiler hakkında söylenen sözlerin bir kısmında aşırı mübalağanın olduğu veya insan toplumlarının ruhi karakter ve özelliklerinin yeterince dikkate alınmadığı gözlenmektedir²¹. Ayrıca, fikir ve vicdan hürriyetinin hakim olduğu bir cemiyette, iman ve hayatın diğer meseleleriyle ilgili bir takım görüşlerin, fikirlerin ve hatta münakaşaların ortaya çıkması tabiidir. İslâmın ilk günlerinden itibaren, ortaya atılan çeşitli sorunların, Kur'an-ı Kerim'in ışığı altında, bizzat Hz. Peygamber tarafından cevaplandırılması bunun en açık örneğidir²².

C. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN DİNİ CEMAATİN GEÇİRDİĞİ AŞAMALAR

Sosyolojik açıdan, evrensellik iddiasında bulunan bütün büyük dinlerin oluşturduğu ilk cemaatlerin belli bir takım aşamalardan geçtiği ve ilk müslüman cemaatin de bunu yaşadığı bir vakiadır. Dolayısıyla dini düşüncede zamanla yaşanan değişimin bir benzeri dini cemaat içinde geçerlidir. Biz dinî bir cemaatin gelişim aşamalarından önce, "Dinî Cemaat" tabirini kısaca açmak istiyoruz. Dinî cemaat; bir din tebliğcisinin etrafında oluşan ve içinde yaşanan sosyal yapıya alternatif ilkelere dayalı bir hayat tarzı ve dünya görüşü sunan sosyal bir harekettir. Yani dinî cemaat, içerisinde ortaya çıktığı bir toplumda yaşanan geleneksel inanç, ibadet, dünyaya bakış, teşkilatlanma ve eğitim anlayışı gibi konularda farklılıklar gösterir. En çok bilinen örnekleri Budist, Hıristiyan ve İslâm Cemaatleridir. Bu cemaatler şu aşamalardan geçerek oluşurlar: Bunlar; ilk cemaat ve dinî önderin karizması, (Tilmizler Halkası), dinî önderin vefatı, otorite boşluğu ve Kardeşlik Cemaatî, öğreti, ibadet ve merasimlerin sistemleşmesi ve teşkilatlanma²³ aşamalarıdır. Yaşanan bu aşamaların her birinde fert ve toplumu etkileyen, farklı etkenler vardır. Biz bu aşamaların her birinde bu açılardan öne çıkan yapıya vurgu yapacağız. Ancak bu aşamaları sosyoloji biliminin kavram ve genellemesine bağlı kalarak, her bir dine ait özel durumlara temas etmeksizin, konuyu ele alacağız.

1. İlk Cemaat (Tilmizler Halkası)

Bu aşama dinî bir cemaat açısından ilk merhaleyi oluşturur. Bu dönem, dini tebliğ eden şahsın etrafında, karakter bakımından olduğu kadar, sosyo-kültürel, entelektüel çevre ve hatta ekonomik bakımdan birbirinden çok farklı olabilen inananlardan oluşan bir durum arz eder. Hz. İsa'nın havarileri, Hz. Muhammed'in ashâb-ı kirâm'ı, Budda'nın ve Konfüçyüs'ün tilmizleri, bu ilk cemaati oluşturan halkalara örnektirler. Bu ilk cemaat mensuplarının mutlaka eski sosyal ilişkilerini bütünü ile bırakmaları gerekmez; onlar yine aile, belde ve milletlerine mensup olmaya devam ederler. Yani içinden geldikleri inanç ve kültürlerine tamamen sırt çevirmezler. Ancak, aralarında, bütün bu farklılıkların, irsiyet ve menfaat bağlarının aşıldığı bir "din bağı" oluşur ve yeni olan bu bağ manevî topluluk düzeni oluşturarak cemaatin dışı yansımaları ve kendilerini ifade etmesini sağlar²⁴. Bunlar arasındaki bağıllık bir tür koyu bir içtenlik ve bir samimiyeti yansıtır. Öyle ki, bu ilişkiler aynen baba, evlat, manevî kardeş v.b bağlarla birbirine bağlanmış manevî bir bütünlük arzeder. Öyle ki bu manevî ve dinî bağ organik ve tabii bağlardan daha üstün ve daha güçlüdür. Yine burada eski inançlar, gelenek ve görenekler, yeni yapı içinde tamamen kaybolmaz ancak, yeni dinin kılıfı altında önemlerini kaybetmiş veya başka anlamlar taşıyarak devam ederler²⁵.

²¹ Ahmet Emin, Duha'l- İslam, I, 330-315; Behiy, a.g.e., s. 64-73.

²² E. Ruhi Fiğlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983, s. 21.

²³ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* çev. Turgut Kalpsuz, Ankara, 1964, s. 47-51; Joachim Wach, *Din Sosyolojisi* çev. Ünver Günay, Kayseri, 1990, s. 151-156; Bülent Şenay, *Dinî Cemaatler Sosyolojisi ve Hıristiyan Cemaatler*, Bursa, 1991 (Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 16.

²⁴ Frayer, *Din Sosyolojisi*, s. 51; Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 25 Günay-Ecer, a.g.e., s. 78-80.

²⁵ P. Maucorps, *Sosyal Hareketlerin Psikolojisi*, çev. Selmin Evrim, İstanbul, 1965; Mehmet Toplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1983, s. 235-236.

Bu ilk cemaatin üyeleri, bir yandan kendi iç bünyelerinde fert ve cemaat olarak aynı dinî inanç merasim ve ibadetleri icra ederek birbirlerine daha bir kenetlenirken diğer taraftan, inanç, ibadet ve anlayış arasında yeni bir cemaat oluşturma gayreti haliyle, insanları geleneksel organik bağlarla bağlı bir toplum içinde giderek yalnızlaştırır ve dışarıya karşı yabancı bir tutum takınmaya sevkeder. Bunun sonucu olarak, üyeler daha derin bir dinî etkenle kendi içlerine yönelir, gizlenir, kardeşlik ve beraberliklerini daha da arttırlar. Başlangıçta birkaç dost arasında geçerli olan bu yapı, zamanla kendisine taraftar bulur ve havari, tilmiz, sahabe, din kardeşi ve salık adları altında, giderek bir güç birliği ve ülkü beraberliğine dönüşür. Örneğin, İslâmiyet bir gönül dini olmak bakımından irşat ve başka dinlere karşı saygı gösterme gibi üstün bir ilke ile yayılmıştır. Zaman zaman bu cemaat içerisinde kimi ayrılaşmalar olur, fakat bu durum onların manevî birliğini zedelemeyiz. Örneğin, cinsiyet ve yaş gruplarına göre ayrışmalar bu birlikteliğe zarar vermez²⁶.

Bu ilk cemaat, insanlara sunduğu yeni hayat tarzının farklılığı ve Yaratıcıya karşı kulluk sorumluluğu ile bunların dünyevî yaşayışla bazı sosyal kurallara yansayan bütünlendiriciliği yanında, özellikle din tebliğcisinin (peygamberin) çevresindekileri cezbeden "şahsiyeti" etrafında yoğunlaşır. Bu şahsiyet cazibesi, Alman din sosyoloğu Max Weber'in ilk kez kullandığı "karizma" (ilahî lütuf) kavramıyla ifade edilmiştir. Weber'in, saf hakimiyet örneğinin ikincisi olarak verdiği "karizmatik hâkimiyet" in meşruiyeti, eskiden alışılmış olmak, eskiden kalmış olmak gibi esaslara dayanmamakta, daha ziyade rehberin şahsiyetine ve onun insanüstü kabiliyette oluşuna dair beslenen inanca dayanmaktadır. Mesela, bir peygamber, ümmetinin itaatini onların, kendisindeki insan üstü, herkeste görülmeyen vasıflarla sağlamaktadır ki; bu saf karizmatik hâkimiyetin bir örneğini oluşturur. Fakat bu tip bir yapı, sadece dinî sahaya has değildir²⁷.

Oluşmasında ve çerçevesinin belirlenmesinde büyük etkisi olan karizmatik şahsiyet etrafında oluşan bu ilk cemaat üyelerinde, güçlü bir iman bağıyla dinlerine bağlılık vardır. Dayanışma ve fedakarlık duygusu en üst seviyededir ve gittikçe artmaktadır. Öyle ki, ufukta tehdit olarak görünen kimi mahrumiyetler, acılar, zulümler ve hatta şehitlik, dinî ideallerle ve dinî önderin gayretleriyle bir tür sabır ve vaadle dengelenir. Davete bağlılık noktasında inananlara her şeyi terk etme kararı verdikten bu önemli ve yeni inanç, onların hayat – ölüm ikilemi ile dünyada sahip oldukları değerli varlıklarla ilgili tutumlarını gözden geçirmelerini talep eder²⁸.

Bu ilk cemaati oluşturan üyeler arasında, dinî öndere, şahsî fedakarlıkları, dostlukları ve sadakatleri itibarıyla daha yakın olanlar bulunabilir. Ancak bu geleneksel tipte olduğu gibi sırf liderin yakın akrabalarından veya yönetim işinde görevli memurlardan oluşan bir yapıyı arzetmez. Bunlar daha çok cemaat nazarında belli özellikleriyle temayüz etmiş olan insanlardır. Başlangıçta mensupların birbirlerini yüz yüze tanıdıkları küçük bir halka olduğu için bu aşamada, cemaat, teşkilatlanma özelliği göstermez, doktrinin de teşkilatlanmasına gerek duyulmaz. Burada kendiliğinden mevcut olan büyük bir dayanışma ve dinamizm, cemaatin ihtilafsız devamını sağlar²⁹. Kısaca, cemaat sıkı bir şekilde düzenlenmiş bir teşkilat görüntüsü vermez. Genel olarak sunmaya çalıştığımız bu aşamaya İslam Tarihinde biz, "Asrı Saadet" dönemi diyoruz. Bu dönemde yaşayan sahabenin gerek Hz. Peygamberle, gerekse kendi aralarında oluşturdıkları yapı, bu ilk aşamada sunduğumuz bilgilerle hemen hemen örtüşmektedir. Dolayısıyla Asrı saadet dönemini veya her bir sahabeyi inanç, düşünce ve yaşayışı açısından incelerken bu genel yapının bilinmesinin önemli olduğunu, bu dönemi "Asrı Saadet" yapan, Hz. Peygambere insanları

²⁶ Toplamacıoğlu, a.g.e., s. 235-37.

²⁷ Hans Freyer, *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, çev. Tahir Çağatay, Ankara, 1968, s. 185-186; Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 41-42; Maucorps, a.g.e., s. 110-114.

²⁸ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, Kayseri, 1990, s. 153.

²⁹ Freyer, *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, s. 186; Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 154.

"sahabe" kılan özelliklerin, bu genel kurallarla formüle edildiğini belirtmekte yarar vardır.

2. Dinî Önderin Vefatı, Otorite Boşluğu ve Kardeşlik Cemaati

Dinî bir cemaatin geçirdiği ikinci aşama, din tebliğcisinin vefatıyla başlayan bir süreçtir. Oysa, bünyesinde farklı kültür ve medeniyet ortamlarından gelen insanları barındıran bir dinin, peygamberinin ölümünden sonra, onun bıraktığı dini mirası devam ettirme ve sosyal yapıyı muhafaza etme konularında, farklı medeniyetlerin, anlayışların ve farklı dini tavırların ortaya çıkması sosyolojik, tarihi bir gerçekliktir. Dolayısıyla yeni bir dinin yayılmasında ve ona ait bir çağın doğuşunda yayılış ve doğuşun yapısının farklılaşmasında ilk kırılma, Peygamberinin ölümüyle başlar. Bu durum, o dinin ilk cemaati için bir dönüm noktasıdır. Çünkü onun şahsiyeti etrafında oluşmuş halkanın dayanışması ona bağlıydı; yaşadığı sürece onu yöneten, destekleyen ve taşıyan o idi. Dolayısıyla, halkanın devamını sağlayan en önemli unsur aradan çekilince yeni sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Artık bu safhada, onun en yakını, 'siddik'i olanlar veya ilk dağılma tehlikesi ve sıkıntılı ortamlarında, gösterdikleri fedakarlık ve feragat ile temayüz edenler ortaya çıkar. Mü'minler, bu "ülmizler" halkasının etrafında toplanırlar. Böylece bunlar birleştirici büyük bir nüfuz ve otorite kazanırlar³⁰. Gerçi hiçbir yerde dindar insanın birleştirici etkisi, o dinin Peygamberinde olduğu kadar belirgin ve güçlü olmamıştır. Çünkü onun karizmasının gücü, mevcut (doğal ve yapay) birlikleri aşip yenilerini kurmaya yetmektedir. Zaten bir Peygamberin bağlısı, kendisinde onunkine eşit bir karizmaya sahip bulunduğunu hiçbir zaman iddia etmemiştir. Onlar baştan itibaren Peygamberin, diğer insanlardan farklı emsalsiz biri olduğu inancına sahip olmuşlardır. Ancak yine de onun "karizma"sını aynı seviyede yansıtmamakla beraber, onun davetinin ve geleneğinin devamında etkili olmuşlardır. Bu hal değişikliği, dinin Peygamberine ve onun davetine olan inanç ve bağlılığı, o dine kabul edilmiş kriteri yahut mihenk taşı gibi bir konuma getirmektedir. Bundan böyle cemaat bir halka olmaktan çıkarak bir kardeşlik cemaati haline dönüşmektedir³¹. Hz. Peygamberin vefatıyla başlayan süreçte yaşanan hadiseleri ve bu hadiseleri çözme noktasında seçkin sahabelerin gösterdiği çabayı bu konuda örnek olarak gösterebiliriz. Onlar bir yandan Müslümanların siyasi ve coğrafi birliğini devam ettirmeye çalışmış, diğer yandan da, İslam dininin, kendilerinden sonraki nesillere aktarılması için, Kur'an'ın kitap haline getirilmesi gibi kalıcı hizmetleri ifa etmişlerdir.

Dinî cemaatin bu aşamasında kardeşlik içerisinde hürriyet ve sadelik devam etmekte; yine bu dönemde zihniyet yeni düşünceleri, izlenimleri ve etkileri kabul etmektedir. Büyük karizmatik şahsiyetlerin nüfuzu henüz hakim durumdadır ve ancak derece derece ortadan silinmektedir.

D. DİNİ ÖĞRETİNİN, İBADETLERİN VE MERASİMLERİN SİSTEMLEŞMESİ VE TEŞKİLATLANMA EVRESİ :

Dinî düşünce ile cemaatin geçirdiği en önemli aşama; dinî önderin seçkin arkadaşlarının bir müddet sonra hayattan çekilmesiyle başlayan evredir. Bu süreçte dinî otorite boşluğu ortaya çıkmakta ve bu otorite boşluğunun giderilmesine dönük olarak, cemaat bağının, dinin nazariyesine yani itikadî yönelişe, ayin ve ibadetlere, oradaki zaman zarfında oluşan bir takım müesseselere dayandırılmasına çalışılır. Kısaca yeni müşterek dinî yaşayış, din tebliğcisi tarafından getirilmiş kurallar uyarınca formüllemeye başlar, böylece bir tür ilahiyat çalışmaları ortaya çıkar ve dinî metinlerin sürekli yorumu, tertibi ve sistemleştirilmesi çalışmaları hız kazanır³². Kısaca, Vahyin sona ermesiyle birlikte, yaşanan siyasî olaylar, karşılaşılan iç ve dış

³⁰ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 52; Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 154.

³¹ Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 43; Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 154.

³² Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 52.

tesirler ve inanç, ibadet ve muamelatla ilgili olarak, naslar üzerinde yapılan izahlar neticede dini düşünce ve yaşayışta bir sistemleşmeyi beraberinde getirmiştir.

Yine bu dönemde din tebliğcisi ve yakın çevresi tarafından tatbik ve tavsiye edilen dua ve ibadet şekillerinin nesilden nesile aktarılması işi, önce din tebliğcisinin, sonra da yakın çevresinin hayatlarının yazıya aktarılmasını gerekli kılmıştır. Burada cemaati birleştiren ve bütünleştiren ana unsurun, onun doktrinal ifadesi yanında, müminlerin duygularını ifadeye imkan veren ibadetler olduğu gözlenir³³. Cemaatin giderek genişlemesi, inancın evrensellik iddiası taşıması ve coğrafi, kültürel, meslekî farklılaşmaların ortaya çıkmasıyla birlikte öğretinin yaygınlaştırılması ve kültürel bütünlüğün sağlanması için iktisadî, sosyal ve eğitim amaçlı müessese ve teşkilatların oluşturulması bir zorunluluk arzelmektedir³⁴. Bu safhada ferdi düşünceler ve yapılan sürekli tartışmalar bir noktada dini öğretinin sistemleştirilmesi ve tekemmülüne katkı sağlamıştır. Ayrıca bu durum iman esaslarının itinalı bir şekilde formüle edilmesi ve toplu ibadetlerin icrasının standartlaştırılmasını beraberinde getirmiştir. Böylece belli kriterler dahilinde sözlü gelenek kâğıt üzerine geçirilir, yazılı gelenek mecmua haline getirilir ve öğretilere ait bir takım yeni tarifler ortaya çıkar (Hz. Muhammed'in, yaptığı iman İslâm ve ihsan tariflerinin iman ve İslâm'ın şartları şeklinde esas alınması gibi) bundan böyle bu genel tariflere uymayan ayrılıklar (şapmalar), sapık mezhepler olarak ifade edilirler. Dinî cemaatin bu aşamasında, bundan önceki aşamalardan kalan dinî miras, kalıcı ve bağlayıcı olması açısından, genişleyen ve farklı inanç ve kültürlerden insanların dahil olduğu sonraki cemaatte, haliyle belirli ve sabit esaslara dayandırılmış olmaktadır³⁵. Çünkü artık cemaatin dini birliğini ve siyasi otoriteyi sağlamak, oluşturulan bu yazılı metinleri esas alan ve bunların eğitim ve öğretimini sağlayan eğitim sistemiyle mümkün olabilmektedir. Böyle bir yapının oluşması sürecine ise sosyoloji dilinde "müesseseleşme" denilmektedir. Aslında bu süreç bir din tarihi açısından kendiliğinden oluşmaktadır. Sosyolojide "müessese" geniş anlamda "insan cemiyetinin, beşerî ihtiyaçları tatmin için gerekli faaliyetleri, teşkilatlandırmasına, yönlendirmesine ve icra etmesine yarayan sosyal mekanizmalar şeklinde tarif edilmektedir³⁶.

İşte "müessese" kavramının sosyolojik bu tanımına bağlı olarak, dinî bir cemaatin yayılması sürecinde, inanç, ibadet, ahlak esasları ve sosyal tutumların tanımı ve nelerden oluştuklarına dair yazılı geleneğin oluşturulup, daha sonraki kültürel, ekonomik, siyasî yapı ile mabede ait teşkilatlanmanın bir alt yapısının oluşması sürecine ise o dinin müesseseleşmesi denilmektedir³⁷.

Dinî inanç ilkeleri, bu süreçte sistematik olsun veya olmasın, çoğu zaman karşılıklı tartışma ve müzakerelerin etkisinde olgunlaşır. Ancak akidenin, ilk ve daha sonraki aşamalarda yapılmış olan muhtemel tanım ve derleniş tartışmalara son vermiş olmaz; çünkü diğer inançlarla yüzyüze gelindikçe, öğretinin daha derin ve gizli muhtevasını açıklamak ve onu içeridekileri tehdit eden şüpheye ve dışarıdakilerin saldırılarına karşı savunmak arzusu sürekli var olacaktır. Ayrıca dinin temel esaslarının açıklanmasında ortaya çıkan değişik görüş ve anlayışlar, tefsirciler, fıkıhçılar v.b ilahiyatçılar etrafında halkalanan "okullar"ın (mezhep, mektep, tarikat) doğmasına yol açar. Neticede dinî cemaatin birliği, aynı öğretinin ilham verdiği kişilerin dayanışmasını ifade etmek için imanın alametleri ve amentünün oluşturulmasıyla tamamlanmış olur³⁸.

Sonuç olarak; mezhepleşme ve cemaatleşmeye yol açan ihtilaflar, temelde iki nokta üzerinde toplanabilir. Bunlardan birincisi, dinin nazari özelliklerinden meydana

³³ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 156; Wach, J., *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 25.

³⁴ Şenay, a.g.t., s. 18-19.

³⁵ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 53; Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 157.

³⁶ Amiran Kurtkan, Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1986, s. 13-14.

³⁷ Şenay, a.g.t., s. 19-20.

³⁸ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 44.

gelen ihtilaflardır. Örneğin, Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygambere vahiy yoluyla indirilmiş ve müminlerin anlayacağı bir tarzda son şekliyle açıklanmış olsa bile, onun tertibi, sembolik dil özelliği, ondaki farklı hususların birbiriyle iribatlandırılması ve herkes tarafından anlaşılması, onun tefsirine ihtiyacı zorunlu kılmıştır. Yani bir "ilahiyat çalışmaları" dönemi başlamıştır. İkincisi ise, ibadet ve muamelatla ilgili, dinin ve cemaatin geniş sahalara yayılmasına paralel olarak, farklı sosyo-kültürel bölgelerde, ibadet, muamelat ve dinî merasimlerin özünden sapmaması için, bunların öğretimine ve yürütülmesine nezaret edecek ehil kişilere ihtiyaç ortaya çıkmaktadır³⁹. Dolayısıyla Hz. Peygamber zamanında şifahi olarak nakledilen bilgiler, Emevîler zamanında tedvin ve tasnif edilmeye başlanmış, Abbasîlerin kuruluş yıllarında ise bu faaliyetler kısmen tamamlanmış ve yazılı eserler meydana getirilmiştir. Sonuçta dinî ilimlerin bütün alanlarında bugünkü ilk kaynakları oluşturan eserler vücuda getirilmiştir. Neticede, dini düşünce ile dinî cemaatin geçirdiği aşamalar, bu dönemlerde karşılaşılan sorunlar, bizzat dine bir zarar vermemiş, Ancak insanlar, bu dini farklı şekillerde anlama ve algılamalarında etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

- Ahmet Emin, Fecru'l - İslam, Beyrut, 1969
Ahmet Emin, Duha'l - İslam, Beyrut, 1969
Bulaç, Ali, *Din-Felsefe/Akıl-Vahiy İlişkisi*, İstanbul, 1995.
Balcıoğlu, Tahir Harimi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul, 1940.
Demirci, Mustafa, *Beytül Hikme*, İstanbul, 1996.
Doğan, İsa, "İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", OMÜİFD, sayı:b, Samsun, 1992.
Er, İzzet, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1998.
Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, çev. H. Karakaya-K. Aytekin, İstanbul, 1983.
el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1991.
el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahî Tarafı*, çev. Fuat Sezgin İstanbul, 1948.
et-Tancı, Muhammed Tavit, "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu" (d: Prof. Dr. İsmail Yakıt), *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1.
Fiğlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul, 1996.
Fiğlalı, E. Ruhi, *İbadîye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983.
Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi* çev. Turgut Kalpsuz Ankara, 1964.
Freyer, Hans, *İçtimai Nazariyeler Tarihi* çev. Tahir Çağatay, Ankara, 1968.
Gölcük, Şerafettin, - Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya, 1991.
Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1998.
Günay, Ünver - Ecer, E. Vehbi, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Kayseri, 1999.
Hitti F., *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995.
Hökelekli, Hayati, "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", *Diyanet Dergisi*, C. XX, Sayı: 3, Ankara, 1984.
İbn-i Manzur, Lisanül-Arab, Beyrut, 1984.
İbn-i Haldun, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Uyan, İstanbul, 1989.
Koçyiğit Talat, Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar, Ankara, 1984.
Kurtkân, Bilgiseven Amiran, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1986.
Kutlu Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara, 2000
Kutlu Sönmez, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu" İslamiyet IV, 2001, s.4, s: 15-36
Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara, 1968.
Kutlu, Sönmez, "İslâm ve Mezhepler", *Türk Yurdu*, (Nisan-Mayıs 1997), Ankara, c. 17, sayı: 116-117.
Maucorps, P, *Sosyal Hareketlerin Psikolojisi*, çev. Selmin Evrim, İstanbul, 1965.

³⁹ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 44-45; Onat, a.g.m., s. 417, 439; Frayer, *Din Sosyolojisi*, s. 54-64.

- Müslim, Ebî Hüseyin Müslim b. Haccac, Sahihu Müslim, th. Musa Şahin- Ahmet Ömer Haşim, Beyrut, 1987.
- Onat, Hasan, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü", *I. Kur'an Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1994.
- Said Ramazan'el-Büti, *Mezhepsizlik Bid'attir*, çev. Süleyman Çelik, İstanbul 1995.
- Şenay, Bülent, *Dinî Cemaatler Sosyolojisi ve Hıristiyan Cemaatler*, Bursa, 1991 (Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, th. Ahmet Fehmi Muhammed, Beyrut, 1992.
- Tirmizi, Ebî İsa Muhammed b. İsa, *el-Camiu's-Sahih*, th. Ahmet Muhammed Şakir, Beyrut, 1987.
- Toplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1983.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, 1997.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi* çev. Ünver Günay, Kayseri, 1990.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara, 1987.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, İstanbul, 1998.